YOSH VA IJTIMOIY STATUS NUTQIY DIFFERENTSIATSIYA OMILLARI SIFATIDA

Mushtariy Ergashaliyeva
Namangan davlat universiteti 1-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20062496

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh va ijtimoiy statusning nutqiy differentsiatsiyaga ta'siri sotsiollingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Turli yosh guruhlari va ijtimoiy qatlamlarga mansub shaxslar nutqida yuzaga keladigan farqlar yoritiladi. Shuningdek, til o'zgaruvchanligi va nutqiy xulq-atvorning shakllanishida ijtimoiy omillarning o'rni misollar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Yosh omili, ijtimoiy status, nutqiy differentsiatsiya, sotsiollingvistika, til variatsiyasi, nutqiy xulq-atvor.

Til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sotsiolingvistika doirasida nutqning ijtimoiy omillar ta'sirida o'zgarishi keng o'rganiladi. Bu jarayonda yosh va ijtimoiy status muhim omillar sifatida ajralib turadi. Chunki aynan ushbu omillar shaxsning nutqiy xulq-atvori, til birliklaridan foydalanish uslubi hamda kommunikativ strategiyasini belgilaydi. Sotsiollingvist William Labov ta'kidlaganidek, til jamiyatda bir xil shaklda ishlatilmaydi, balki turli ijtimoiy guruhlar ta'sirida o'zgarib boradi. Har bir ijtimoiy qatlam, yosh guruhi yoki kasbiy muhit o'ziga xos nutqiy xususiyatlarga ega bo'lib, bu holat tilning ichki variativligini yuzaga keltiradi. Shu sababli yosh va ijtimoiy mavqening nutqqa ta'sirini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy maqom (status) — ijtimoiy shaxs yoki ijtimoiy guruhning jamiyatda yoki jamiyatning alohida ijtimoiy quyi tizimida egallagan ijtimoiy mavqei. Status muayyan jamiyatga xos xususiyatlar bilan belgilanadi, ular iqtisodiy, milliy, yosh va boshqalar bo'lishi mumkin. Ijtimoiy maqom kuch va moddiy imkoniyatlar, ba'zan esa o'ziga xos ko'nikmalar yoki qobiliyatlar, xarizma, ma'lumot darajasi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy jamiyatda, ayniqsa, globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida yoshlar nutqi yanada tez o'zgaruvchan tus olmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va ko'p tillilik muhiti yoshlar nutqida yangi birliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy status ham nutqning rasmiy yoki norasmiy shaklda namoyon bo'lishini belgilaydi. Yosh nutqiy xulq-atvorni belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Har bir yosh guruhining nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ayniqsa yoshlar nutqi o'zgaruvchanligi va yangiliklarga tez moslashuvi bilan ajralib turadi. Bu holat ularning ijtimoiy muhit, zamonaviy texnologiyalar va muloqot shakllariga tez kirishib ketishi bilan bog'liq.

Sotsiollingvist William Labov tadqiqotlarida yosh omili til o'zgarishining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Uning fikricha, aynan yoshlar tilning yangilanish jarayonida faol ishtirok etadi, ya'ni yangi so'z va ifodalarni tez qabul qilib, ularni kundalik nutqda keng tarqatadi. Shu sababli yoshlar nutqi til tizimidagi eng dinamik qatlamlardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda yoshlar nutqida yangi leksik birliklarning tez paydo bo'lishi va ommalashishi kuzatilmoqda. Bunga ijtimoiy tarmoqlar, internet muhit va global madaniyatning ta'siri ham katta. Masalan, "trend", "online", "like", "ok" kabi xorijiy so'zlar bilan bir qatorda "gap yo'q", "zo'rku", "bo'ldi-da" kabi norasmiy ifodalar ham faol qo'llanilmoqda. Bu holat yoshlar nutqining tez o'zgaruvchan va moslashuvchan ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, yoshlar nutqida qisqartmalar va sodda ifodalardan foydalanish ham ko'paygan. Bu esa muloqotni tezlashtiradi, lekin ba'zi hollarda adabiy til me'yorlaridan chetga chiqishga ham sabab bo'lishi mumkin. Shunga qaramasdan, bu jarayon til rivojlanishining tabiiy bosqichi sifatida baholanadi.

Umuman olganda, yosh omili nutqning yangilanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi hamda tilning doimiy o‘zgarib borishini ta’minlaydi. Ijtimoiy status va nutqiy xususiyatlar ijtimoiy status ham nutqning shakllanishi va rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Har bir inson jamiyatda ma’lum bir mavqega ega bo‘lib, bu uning nutqida ham o‘z aksini topadi. Ya’ni shaxsning kasbi, ta’lim darajasi, ijtimoiy muhiti va jamiyatdagi o‘rni uning so‘z tanlashi, gapirish uslubi va nutq madaniyatini belgila beradi. Yuqori ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan shaxslar nutqida ko‘proq rasmiylik, aniqlik va adabiy til me’yorlariga amal qilish kuzatiladi. Ular o‘z fikrini ifodalashda murakkabroq grammatik tuzilmalar va ilmiy yoki rasmiy leksik birliklardan foydalanadi. Bu esa ularning nutqini yanada tartibli va me’yoriy ko‘rinishda bo‘lishiga olib keladi.Pastroq yoki norasmiy ijtimoiy muhitda esa nutq ko‘proq sodda, erkin va qisqa shaklda bo‘lishi mumkin. Bunday holatda so‘zlashuv uslubi kundalik muloqotga moslashgan bo‘ladi va ko‘pincha adabiy til me’yorlaridan biroz chetga chiqish holatlari ham uchraydi. Bu esa nutqning tabiiy va jonli ko‘rinishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, ijtimoiy status nutqda terminlardan foydalanish darajasiga ham ta’sir qiladi. Masalan, ilmiy soha vakillari nutqida maxsus atamalar ko‘p uchrasa, oddiy muloqotda bunday birliklar kamroq qo‘llaniladi. Bu holat ham nutqiy differentsiatsiyaning muhim belgilaridan biridir. Umuman olganda, ijtimoiy status nutq uslubini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib, u jamiyatdagi ijtimoiy farqlarni til orqali ifodalaydi.

Yosh omiliga oid misollar:

- **O‘smirlar nutqi (Slanglar):** Hozirgi o‘zbek yoshlari nutqida ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida *“vibe”* (kayfiyat), *“crush”* (yoqtirgan inson), *“buling”* (tahqirlash) kabi so‘zlar yoki rus tilidan o‘zlashgan *“tushunmadiyu”*, *“gap yo‘q”* kabi iboralarning o‘ziga xos talaffuzi ko‘p uchraydi.
- **Keksalar nutqi (Arxaizmlar):** Keksa avlod vakillari muloqotda ko‘proq *“baraka topgur”*, *“shoyadki”*, *“muborakbod etmoq”* kabi an’anaviy va hurmat ma’nosidagi so‘zlarni qo‘llashadi. Ularda sheva elementlari (masalan, vodiyda *“oppoqisiz”*, vohada *“mullaaka”*) nutqiy barqarorlikni saqlab qolgan.

2. Ijtimoiy statusga oid misollar:

- **Professional jargonlar:**
- **Haydovchilar nutqi:** *“Balon kalla”* (tushunmaydigan haydovchi), *“zapravka”* (yoqilg‘i quyish shoxobchasi).

Dasturchilar nutqi: *“Kod yozish”*, *“baɜ”* (xato), *“deploy qilish”*.

- **Nutqiy odob (Etiket):** Ijtimoiy statusi yuqori yoki ma’lumotli insonlar orasida murojaat shakllari o‘ta ehtiyotkorlik bilan tanlanadi. Masalan, oddiy so‘zlashuvda *“aka”* yoki *“uka”* deyilsa, rasmiy va yuqori doiralarda *“Janob”*, *“Ustoz”* yoki ismga *-xon/bek* qo‘shimchalarini qo‘shib aytish (masalan, *“Alijon aka”*) status belgisidir.

Xulosa qilib aytganda, til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik juda kuchli hisoblanadi. Nutq faqat lingvistik hodisa bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy hayot bilan ham bevosita bog‘liq jarayondir. Shu sababli yosh va ijtimoiy status nutqiy differentsiatsiyani keltirib chiqaruvchi asosiy omillar sifatida qaraladi.

Yosh omili nutqning tez o‘zgarishi, yangi so‘z va ifodalarning paydo bo‘lishi hamda ularning keng tarqalishiga ta’sir qiladi. Ayniqsa, yoshlar nutqi zamonaviy tendensiyalarga tez moslashishi bilan ajralib turadi. Bu esa tilning doimiy rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy status esa nutqning rasmiylik darajasi, so‘z tanlovi va uslubiga bevosita ta’sir qiladi. Jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar nutqida sezilarli farqlar mavjud bo‘lib, bu tilning ijtimoiy xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, yosh va ijtimoiy statusning nutqqa ta’sirini o‘rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu masala sotsiollingvistika yo‘nalishida keng tadqiq etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Elova D., Safarova G. “Sotsiolingvistika” (O‘quv-uslubiy qo‘llanma) – Toshkent, 2022.
2. Berdialiyev A., Turdibekov M. “Sotsiolingvistika” (Darslik) – Toshkent: TSUULL, 2022.
3. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
4. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – London: Penguin, 2000.
5. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. – London: Routledge, 2013.